

Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir skirtumai

Naujausiųjų laikų Lietuvos ir Lenkijos istorijoje galima rasti daugiau panašumų nei skirtumų. Identiška abiejų šalių geopolitinė padėtis, tie patys agresyvūs kaimynai ir dėl dviejų pasaulinių karų panašūs likimai. Kita vertus, Lietuvos ir Lenkijos dydis, karinė galia bei tarptautinė padėtis buvo skirtinga. Turėdamos palankias geopolitines sąlygas tapti sąjungininkėmis Lietuva ir Lenkija tapo varžovėmis ir priešininkėmis.

Lietuvių ir lenkų konfliktas turėjo galias istorines šaknis. Įtampa tarp dviejų tautų atsirado XIX a. pabaigoje, kai lietuvių tautinis judėjimas iškėlė nepriklausomos Lietuvos valstybės idėją ir atmetė unijinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės idėją. Lenkų tautinio judėjimo vadovai įsivaizdavo būsimą Lenkijos valstybę daugmaž apimančią tokią teritoriją, kuri buvo iki trečiojo Lenkijos ir Lietuvos (Respublikos) padalijimo. Besikomplikuojantys lietuvių ir lenkų santykiai 1919–1921 m. peraugo į karo veiksmus. Lenkijai užgrobus Vilnių, Lietuvos ir Lenkijos santykiai buvo galutinai sugadinti, jų padariniai buvo juntami ir Antrojo pasaulinio karo metais.

Lietuvių ir lenkų santykių Antrojo pasaulinio karo metais negalima vertinti atsietai nuo didžiųjų valstybių konflikto ir sovietų arba nacių okupacijos sąlygų. Kartais lietuvių ir lenkų santykiai okupacijų metais pernelyg sureikšminami ir traktuojami vos ne kaip savarankiškų subjektų santykiai. Kiekvienas totalitarinis režimas pirmiausia siekė savo tikslų ir naudojosi okupuoto krašto tautomis savo politikai įgyvendinti. Kita vertus, okupuotos tautos mišriuose ir etninių konfliktų draskomuose regionuose stengėsi iš-

laikyti arba iškovoti dominuojančią padėtį kitų tautinių grupių atžvilgiu. Nors okupacijų metais nei lietuviai, nei lenkai nebuvo tikraisiais savo krašto šeimininkais, vis dėlto abi tautos legaliais ir nelegaliais būdais rungėsi dėl įtakos Vilniaus krašte. Lyginant sovietų (1940–1941) ir nacių režimo (1941–1944) tautinę politiką Lietuvoje galima pastebėti tam tikrų skirtumų. Sovietai daugiau vadovavosi internacionaline-kosmopolitine ideologija, kuri turėjo pridengti laipsnišką rusinimo politiką. Sovietų komunistinei propagandai labiau rūpėjo socialinės kilmės negu tautinės priklausomybės kriterijai. Šį požiūrį labai vaizdžiai Lietuvos komunistų partijos V suvažiavime suformulavo VKP(b) CK ir SSRS Liaudies komisarų tarybos įgaliotinis Lietuvai Nikolajus Pozdniakovas. Kai jam įgriso lietuvių ir lenkų komunistų tarpusavio kaltinimai ir nusiskundimai, N. Pozdniakovas pareiškė: „[...] mūsų išeities taškas yra darbo žmonės, ar tai būtų darbininkai, valstiečiai, inteligentija ar tarnautojai, kitaip tariant, darbo žmonės. Tik šis požiūris mums yra reikšmingas, nesvarbu kokios tautybės žmogus yra. Jeigu mes taip kelsime klausimą ir remdamiesi šiuo požiūriu skirsime žmones į įmones ar įstaigas pagal dalykinį požiūrį, neatsižvelgdami į tai, lenkai jie ar lietuviai, ar kitos tautybės, tada mes išspręsimė nacionalinį klausimą [...]“¹. Kitaip tariant, sovietams labiau rūpėjo socialinės kilmės, politinio ir profesinio patikimumo bei tinkamumo, bet ne tautiškumo kriterijai. Konfliktuojančių lietuvių ir lenkų atžvilgiu sovietai bandė užimti arbitro vaidmenį, nesistengdami palaikyti kurią nors pusę. Kita vertus, au-

tentiškai tautinei saviraiškai lietuviai ir lenkai turėjo dar mažiau galimybių nei nacių okupacijos metais. Visas viešas gyvenimas buvo persmelktas sovietiskai komunistinės propagandos ir praktikos. Tautinius interesus labai ribotai galėjo išreikšti tik aukštesnio rango partiniai funkcionieriai. Galima sakyti, kad komunistinis režimas iki karo išaldė ne tik lietuvių ir lenkų tautinę saviraišką, bet ir konfliktus. Nacių režimo politika buvo panaši į sovietų politiką tuo, kad naciai konfliktuojančių lenkų ir lietuvių atžvilgiu taip pat bandė užimti arbitro vaidmenį ir stengėsi neleisti šiai konfrontacijai virsti nekontroliuojamai. Naciams rūpėjo užtikrinti okupuoto krašto kontrolę ir stabilumą. Pernelyg aktyvi tautų trintis ir konfliktai tokiai politikai kenkė. Vis dėlto nacių okupacijos metais lietuviai ir lenkai turėjo šiek tiek didesnes tautinės saviraiškos galimybes negu sovietų aneksijos metais. Kita vertus, valdydami okupuotą kraštą naciai labiau rėmėsi lietuviais negu lenkais. Ankstesnėse vietinės administracijos grandyse ir policijoje tarnavo beveik vien lietuviai. Tokia nacių politika iki 1943 m. vidurio vyravo ir Vilniaus apygardoje. Šią politinę kryptį tikriausiai lėmė aukščiausiųjų Trečiojo reicho vadovų rasisinis požiūris į lenkų tautą bei jos laikyseną tebevykstančiame kare (Lenkijos emigracinės vyriausybės ir lenkų tautinio pagrindžio veikla). Lenkus naciai laikė pavojingu ir maištingu elementu. Įtakos turėjo ir akivaizdžiai provokiška bei antikomunistinė lietuvių orientacija. Tačiau negalima teigti, kad vokiečių karinė ir civilinė valdžia Vilniaus srityje aiškiai protegavo lietuvius. Buvo daugybė atvejų, kai vokiečių valdžios atstovai ignoravo lietuvių pretenzijas ir užstodavo lenkus. Pirmiausia tai pasakytina apie gyventojų atleidimus iš darboviečių ir reikalavimą įstaigose kalbėti lietuvių kalba. Štai Vilniaus miesto komisaras Hansas Hingstas 1941 m. rugpjūčio 4 d. pasikvietė Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto vadovus doc. Stasi

Žakevičių, prof. Vladą Jurgutį ir kt. ir aiškiai jiems pareiškė, kad lietuviai Vilniuje sudaro mažumą, todėl jiems reikėsia į miesto vadovaujančias vietas priimti daugiau lenkų, o lietuvius ir lenkus jis (H. Hingstas) traktuos vienodai².

Nors tarpvalstybinis Lietuvos ir Lenkijos konfliktas nacių okupacijos metu buvo neįmanomas, tačiau tarpukario laikotarpiu suvešėjęs tarpusavio priešiškusmas neišblėso ir karo metais. Konfrontacijos nepavyko išvengti ir abiejų tautų pasipriešinimo judėjimams. Vis dėlto netrūko bandymų derybomis spręsti kylančius konfliktus ir mažinti tarpusavio antagonizmą.

Lenkų pasipriešinimo judėjimas kilo ir konsolidavosi jau 1939 m. rudenį, Vokietijai ir Sovietų Sąjungai okupavus Lenkiją. Lenkų rezistencija turėjo tvirtą politinę ir diplomatinę užnugarį. Vakarų Europos valstybės pripažino Lenkijos emigracinę vyriausybę ir teikė jai politinę, diplomatinę, finansinę bei karinę pagalbą. Antihitlerinės koalicijos valstybės pripažino Lenkijos valstybingumą, vyriausybę ir laikė ją visateise sąjungininke. Lietuvos padėtis šiuo atžvilgiu buvo kur kas blogesnė. 1940 m. sovietų okupuota Lietuva nesugebėjo emigracijoje suformuoti vyriausybės, kariaujančios didžiosios valstybės nekėlė sau tikslo atkurti Lietuvos nepriklausomybę, o Sovietų Sąjunga ir Vokietija siekė Lietuvos okupacijos ir aneksijos. Lenkų pasipriešinimo judėjimas turėjo tą pranašumą, kad jam reliatyviai greitai pavyko konsoliduotis ir centralizuotis. Jau 1939 m. rudenį buvo suformuota centrinė karinė vadovybė. Kelios dešimtys Lietuvoje įsisteigusios pagrindžio organizacijų ir grupių 1940 m. pradžioje tapo pavaldžios vienai vadovybei – „Ginkluotos kovos sąjungos“ (vėliau Armijos krajos) Vilniaus apygardos komendantūrai. Pastaroji palaikė gana glaudžius ryšius su Varšuvoje esančia šios organizacijos Vyriausiąja komendantūra. Lietuvių diplomatai ir pabėgėliai 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne

įsteigė Lietuvių aktyvistų frontą (LAF'ą), tačiau reali jo įtaka Lietuvoje nebuvo didelė. Lietuvių pasipriešinimas sovietų okupacijai iki pat sovietų–nacių karo pradžios vyko gaivališkai ir spontaniškai. Naciams 1941 m. rudenį sustabdžius LAF'o veiklą, centrinė politinė lietuvių rezistencijos vadovybė buvo įsteigta tik 1943 m. lapkričio mėn., susikūrus Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui (VLIK'ui). Taigi lenkų pasipriešinimo judėjimas Antrojo pasaulinio karo metais buvo geriau organizuotas ir koordinuotas. Kita vertus, lietuvių rezistencijos „jaunumas“ ir gaivališkumas taip pat turėjo pranašumų. Lietuvių pagrindis mažiau nukentėjo nuo sovietų represijų ir sovietų–nacių karo pradžioje peraugo į sukilimą. Lietuvių partizanai Vilniuje užpuldinėjo besitraukiančius raudonarmiečius, ėmė į savo rankas valdžios įstaigas ir kitus objektus, papuošė miestą lietuviškomis trispalvėmis. Vilniaus lenkų pagrindis buvo smarkiai nukentėjęs nuo NKVD–NKGB represijų ir karo pradžioje aktyviau neveikė. Aktyvią ginkluotą kovą lenkų pagrindis pradėjo tik nuo 1943 m. vidurio, kai susikūrė pirmieji Armijos krajosos (AK) partizanų būriai.

Nors lietuvių ir lenkų rezistencijos priešai buvo tie patys (nacių Vokietija ir bolševikinė Sovietų Sąjunga), tačiau lietuviai ir lenkai netapo sąjungininkais. Svarbiausia kliūtimi susitarimui pasiekti tapo Vilniaus valstybinės priklausomybės klausimas. Lenkijos emigracinė vyriausybė Londone bei lenkų rezistencija Vilniaus kraštą laikė integralia Lenkijos valstybės dalimi ir nebuvo linkusi savo noru atsisakyti tokios pozicijos. Lietuvių rezistencija Vilnių laikė amžinąja Lietuvos sostine ir siekė nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo su Vilniaus kraštu. Abiejų pagrindžių pozicijos Vilniaus klausimu buvo diametraliai priešingos ir nenuolaidžios. Dėl Vilniaus problemos nesėkmingai baigėsi kelis kartus vykusios lietuvių ir lenkų re-

zistentų derybos Vilniuje 1942–1944 m. Vilniaus priklausomybės klausimu dažnai išpliekisdavo karštos diskusijos slaptoje lietuvių ir lenkų spaudoje. Be to, lietuvių ir lenkų pasipriešinimo sąjūdžius atitolino tarpusavio nepasitikėjimas ir skirtingos ateities vizijos. Lenkijos pagrindis svajojo apie Vidurio ir Rytų Europos valstybių konfederaciją, kurioje Lenkija vaidintų lemiamą vaidmenį. Lietuvių rezistencija tai vertino kaip hegemonines lenkų pretenzijas ir savo nepriklausomos valstybės ateitį labiau siejo su Skandinavijos valstybėmis. Rengdamiesi deryboms su lietuvių rezistentais lenkai pirmenybę teikė spaudimo ir bauginimo argumentams, o ne lygiateisiškumo principui. Lenkijos vyriausybės įgaliotinio kraštui 1942 m. rugsėjo mėn. apžvalgoje buvo aptarta derybų su lietuviais taktika. Minėtoje apžvalgoje teigiama, kad su lietuviais lengviau pavyktų susitarti, jeigu lietuvius pavyktų įtikinti neišvengiamu Vokietijos pralaimėjimu, gresiančia sovietų invazija, silpna Lietuvos pozicija anglosaksų opinijoje ir išaugiančia Lenkijos įtaka Rytų Europoje. Esą lietuviai labiau pasiduoda bauginimams negu įtikinėjimams³.

Lenkų pagrindis lietuvių antinacinę rezistenciją traktavo ne kaip savaiminį natūralų judėjimą, bet kaip konjunktūrinį reiškinį, siekiantį išteisinti ligtolinę provokišką lietuvių politiką anglosaksų akyse. Esą lietuviai visuomet eina su tais, kurie tuo momentu yra stipresni⁴.

Lietuvių pagrindis irgi įtariai vertino lenkų pasipriešinimo sąjūdį. Lietuvių pagrindžio spaudoje vyravo įsitikinimas, jog su lenkais nepavyks surasti *modus vivendi* ir baigiantis nacių okupacijai reikės atkakliai kovoti dėl Vilniaus. Atsargiai vertinta Lenkijoje labai populiarī Vidurio ir Rytų Europos valstybių federacijos idėja. Lenkijos emigracinės vyriausybės pastangos kurti Vidurio Europos valstybių bloką buvo prilyginamos imperialistinei politikai ir teigiama, jog šitaip Lenkija

siekianti įsigalėti erdvėje tarp Baltijos ir Juodosios jūrų nepaisydama mažesnių regiono valstybių interesų.

Vyraujant tokioms nuostatomis buvo sunku tikėtis, kad lietuvių ir lenkų rezistencijos atstovų derybos bus sėkmingos.

Tarpusavio santykius dar labiau komplikavo skirtinga pažiūra į savo priešus, kovos taktika, okupacinės valdžios skatinama tarpusavio neapykanta, lietuvių savisaugos dalinių ir saugumo policijos naudojimas baudžiamosioms akcijoms prieš Rytų Lietuvos lenkus, antilietuviška teroristinė kai kurių AK partizanų būrių veikla.

Iš esmės skyrėsi abiejų rezistencijų taktika ir kovos nuostatos. Lietuvių rezistencija svarbiausiu priešu laikė bolševikinę Sovietų Sąjungą, o nacistinę Vokietiją – antraeilium priešu. Lenkų pagrindis nacių Vokietiją laikė svarbiausiu priešu, o dėl Sovietų Sąjungos nebuvo tvirtos pozicijos – vieni ją laikė priešu, kiti – savo sąjungininkų (anglosaksų) sąjungininke. Lietuvių rezistencija rengėsi ginklu kovoti su bolševizmu, o vokiečių okupacijos atžvilgiu laikėsi neginkluotos kovos taktikos. Kovos taktikos skirtumus nulėmė reali istorinė padėtis. Lietuvių tauta per vienerius sovietų okupacijos metus nukentėjo smarkiau negu per kelerius nacių okupacijos metus. Nacizmas lietuvių akyse buvo mažesnis blogis negu bolševizmas. Lietuvių rezistencijos vadų požiūriu, nacių ir bolševikų grumtynių metu nebuvo reikalo ginklu kovoti su naciais ir padėti sovietams pasiekti pergalę. 1943 m. pradžioje ėmė aiškėti, jog Raudonoji armija įveiks vermachtą ir Baltijos šalims vėl iškil grėsmė būti prijungtoms prie Sovietų Sąjungos. Tai būtų reiškę naują tautos naikinimo etapą. Lietuvių rezistencijos vadovybė taip pat suprato, kad ginkluotas partizaninis pasipriešinimas naciams gali išprovokuoti masines nacių represijas ir sukelti pavojų tautos egzistavimui. Mažai tautai ypač svarbu tausoti savo žmones ir sulaukti karo pabaigos su kuo mažesniais nuostoliais.

Tuo tarpu lenkų rezistencijos požiūris į Sovietų Sąjungą buvo daug palankesnis negu į Vokietiją. Sovietų Sąjunga oficialiai pripažino lenkų tautos teisę į savo valstybės atkūrimą (1941 m. liepos 30 d. Maiskio–Sikorskio sutartis), iš Sovietų Sąjungos kalėjimų ir lagerių buvo išleista tūkstančiai lenkų. Tik 1944 m. galutinai paaiškėjo, kad Sovietų Sąjunga siekia aneksuoti prieškarines Lenkijos rytines žemes ir kompensuoti jas Vokietijos žemėmis. Kita vertus, nacių okupacinė valdžia lenkų tautą laikė politiškai nepatikima ir rasiškai nelabai vertinga, todėl lenkų atžvilgiu vykdė žiaurią priespaudos ir teroro politiką. Suprantama, jog lenkų pagrindžiui nacių okupacija atrodė pavojingesnė negu sovietų įsiveržimas į Lenkiją. Armija krajova buvo linkusi kartu su Raudonąja armija kovoti prieš vermachtą, o lietuvių rezistencija neatmetė galimybės kartu su vermachtu gintis nuo sovietų invazijos, jeigu Trečiasis reichas pripažintų lietuviams teisę atkurti savo valstybę. Ir lietuvių, ir lenkų rezistentų viltys skaudžiai žlugo. Sovietai nepripažino Armijos krajovos savo sąjungininke ir jos atžvilgiu užimtose Lenkijos žemėse vykdė nuginklavimo ir teroro politiką. Pokario metais Lenkijoje buvo įvestas komunistinis režimas ir Lenkija ilgiems dešimtmečiams tapo Sovietų Sąjungos satelite.

Nepasiteisino ir lietuvių rezistencijos viltys. Net ir pralaiminti karą Vokietija nepakeitė savo politikos okupuotuose Rytų Europos kraštuose ir nesirengė pripažinti Lietuvos nepriklausomybės. Lietuvai netgi nebuvo leista gintis nuo sovietų invazijos. Sėkmingai pradėta kurti Lietuvos vietinė rinktinė buvo sužlugdyta ir persekiojama. Anglosaksų valstybės (JAV ir Didžioji Britanija) nesiryžo prieštarauti Stalinui ir susitaikė su Baltijos šalių pakartotine aneksija.

Taigi Vilniaus problema ir taktikos skirtumai sutrukdė lietuvių ir lenkų pagrindžiams suartėti ir bendradarbiauti nacių okupacijos metais. 1943 m. antroje pusėje lenkų

partizanai labai suaktyvino kovą su lietuviškąja administracija ir policija Vilniaus krašte. Tai dar labiau padidino tarpusavio nepasitikėjimą ir įtampą. Lietuvių pogrindžio akimis, AK partizanai siekė įsitvirtinti Vilniaus krašte ir vėl prijungti jį prie Lenkijos. Tuo metu lietuvių pogrindis dar nebuvo sukūręs ginkluotų būrių ir negalėjo pradėti ginkluotos kovos su AK daliniais. Taigi kilti ginkluotam konfliktui tarp lietuvių ir lenkų pogrindžių nebuvo galimybių.

Sovietams 1944 m. okupavus Lietuvą atsirado prielaidos lietuvių ir lenkų pogrindžio bendradarbiavimui. Sovietų valdžia Rytų Lietuvoje į vietos valdžios organus paskyrė daugiausia slavų kilmės žmones. Lietuvių tarnautojų provincijoje beveik neliko, taigi nebuvo sąlygų lietuvių ir lenkų priešpriešai bei trinčiai. NKVD–NKGB iš karto ėmėsi žiaurių represijų prieš lenkų ir lietuvių rezistentus.

Nuorodos

¹ VKP(b) CK ir SSRS LKT įgaliojimo N. Pozdniakovo 1941 m. vasario 8 d. kalba LKP(b) V suvažiavime, Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. 1771, ap. 2, b. 2, l. 439–440.

² Komisijos Vilniaus reikalams pirmininko Mačiulio 1941 m. rugpjūčio 10 d. raštas gen. P. Kubi-

Tai skatino lietuvius ir lenkus mišriuose rajonuose vieningai veikti prieš sovietinius okupantus ir sovietų valdžios aktyvistus. 1944–1945 m. buvo užfiksuota keletas lietuvių ir lenkų bendradarbiavimo faktų, tačiau tai buvo pavieniai įvykiai, neturėję didesnės reikšmės. Sovietų represiniai organai iki 1945 m. pabaigos faktiškai sutriuškino lenkų ginkluotą pasipriešinimą Lietuvoje ir lietuvių rezistencija liko „vienų viena“. Dalis lenkų vyrų įstojo į lietuvių partizanų būrius. Vis dėlto palankios bendro antisovietinio pasipriešinimo sąlygos nebuvo išnaudotos.

Taigi Antrojo pasaulinio karo metais lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimų skirtumai ir prieštaravimai buvo stipresni negu panašumai ir bendri interesai. Išorinė agresyvių kaimynų grėsmė neužgožė dar XIX a. pabaigoje kilusio dviejų tautų interesų konflikto ir tarpusavio nepasitikėjimo.

liūnui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), f. R-617, ap. 1, b. 16, l. 16 a. p.

³ „Lietuvos klausimo apžvalga dabartiniu momentu“. 1942 m. rugsėjis, *Archiwum Akt Nowych (AAN)*, Sygn. 202/III–201, s. 30–32.

⁴ „Lietuvių tautinio sąjūdžio atsiradimas“, *AAN*, Sygn. 202/III–203, s. 290.